

EEN POLITIEK VAN HOOP IN TIJDEN VAN KLIMAAT- VERANDERING

Whitepaper

Naar aanleiding van de Ronde Tafel
Conferentie op 27 januari 2022

maart 2022

“Ik denk dat er een onvervreemdbare trek is die alle mensen delen: hoop. Die verdwijnt nooit, dat is werkelijk ongelooflijk. Daarom denk ik dat het verkeerd is om de wereld in te delen in optimisten en pessimisten. Optimisten denken dat dit de best mogelijke wereld is. Pessimisten zeggen dat optimisten daarin misschien wel gelijk hebben. Zo horen ze tot dezelfde soort. Maar er is een derde mogelijkheid - de hoopvolle. Mensen die denken dat een andere wereld mogelijk is. We zijn hopeloos hopend.”
– Zygmunt Bauman (Rootselaar (2014))

INTRODUCTIE

In de Nederlandse context zien we dat diverse maatschappelijke vragen tegen de grenzen van huidig beleid aanlopen. Met name waar het gaat om duurzaamheid, denk hierbij aan discussies over klimaatverandering, stikstof of landbouw. Het debat verhardt, tegenstellingen worden uitvergroot en dat terwijl het juist de vraagstukken zijn waarbij het belangrijk is dat oplossingen breed gedragen worden. Laat staan het feit dat de klimaatcrisis velen hopeloos en verloren maakt, zeker jongeren. Het is hoog tijd om een andere laag met elkaar aan te boren, een hoopvolle laag.

Het zijn deze maatschappelijke onderwerpen die vragen om een taal die handelingsperspectief biedt en mogelijkheden creëert voor dialoog en samenwerking. Het is belangrijk om zowel voorbij het cynisme als het (techno)optimisme te gaan: het is allemaal al te laat of technologie gaat ons wel redden, het komt wel goed. Volgens denkers als Zygmunt Bauman, Edward Schillebeeckx en Jonathan Sacks is een derde weg mogelijk, van hoop. Hoop geeft een andere taal, inzichten en instrumenten om ons te verhouden tot vragen waar we in onze samenleving in denken en doen tegen grenzen aan lopen. Een taal die gaat over compassie en vertrouwen. Zo kan een politiek van hoop dienen als een taal die handelingsperspectief biedt voor dialoog en samenwerking.

Vanuit het Amsterdam Centre for Sustainability and Religion wordt al langere tijd het gesprek over hoop in relatie tot diverse SDG's thema's geïnitieerd. Zo was er in 2019 het watersymposium met daarin ook een hoopvol perspectief vanuit religieuze tradities, zoals onder andere toen verwoord werd door Oecumenisch Patriarch Bartholomew en Kardinaal Turkson, samensteller van Laudato Si'. In de Nederlandse context werd in juni 2021 een online conferentie over Laudato Si' georganiseerd door de gemeenschappelijke werkgroep Laudato si' van de Nederlandse bisschoppenconferentie en de Conferentie Nederlandse Religieuzen, in samenwerking met het Verband van Katholiek Maatschappelijke Organisaties en het Huis van Dominicus in Utrecht.

Op donderdag 27 januari 2022 kwamen deze initiatieven samen in de conferentie 'Een politiek van hoop in tijden van klimaatverandering'. Met een 40-tal diverse deelnemers is verkend wat een politiek van hoop kan betekenen in het debat rondom duurzaamheidsvraagstukken, vanuit een gedeelde zorg dat in deze discussies het belang van de hoop vaak wordt vergeten.

Hoop is lege hoop als het niet concreet wordt. Daarom is er in deelsessies ingegaan op hoop in de landbouw, kerk, stedelijke ontwikkeling en het onderwijs. Gezamenlijk is er gedeeld en ontdekt wat het is om op een hoopvolle manier aan duurzaamheid te werken. Er is een politiek van hoop nodig om de huidige impasses te doorbreken, waarbij zowel de urgentie van de klimaatcrisis als de mogelijkheden die nodig zijn daar iets aan te doen centraal staan. In dit whitepaper worden aanbevelingen gedaan om zo'n politiek van hoop handen en voeten te geven en uit te laten vloeien in de maatschappij.

SAMENVATTING

Op donderdag 27 januari 2022 leidden Erik Borgman (Hoogleraar Theologie Tilburg), Sacha Stolp (regisseur klimaatadaptatie Amsterdam) en Karin van den Broeke (programmaleider Kerk in Actie) het thema in, vanuit hun ervaringen met hoop in hun context. Vervolgens werden de onderwerpen verder uitgediept in kleinere dialogen. Deze samenvatting is een reflectie van deze dialogen en de plenaire interacties.

Theologisch perspectief op klimaatverandering

In de dialogen komt naar voren hoe belangrijk het is om een nieuw verhaal te creëren, een andere verhouding ten opzichte van de natuur en de wereld in te gaan nemen als mensheid. Maar onder het mom van het antropoceen is het gemakkelijk om als mensheid regisseur te spelen van de wereld. De uitdagingen van dit mensgerichte en (techno)optimistisch paradigma is dat slechts een enkele kwestie tegelijk wordt geadresseerd, en dat één zo'n groot technologisch plan ons wel zal gaan redden. In deze Ronde Tafels van hoop geven we inhoud en werken we samen aan alternatief daarvoor. In plaats van dat we de wereld vanuit één perspectief zien, alsof vanuit dat ene perspectief alles waargenomen, aangestuurd en opgelost zou kunnen worden, moeten we vanuit verschillende perspectieven gaan verkennen wat ons te doen staat. En juist dicht bij de vragen die zich concreet, dichtbij en tastbaar voor doen, komt naar voren. De manier om verder te komen is niet één gezamenlijk programma hebben, maar ieders programma's met elkaar verbinden.

Op aarde, met de aarde, moeten we samen een gemeenschap vormen die de weg vooruit kan aanleggen. We moeten allemaal dragers van hoop gaan worden, zoals ook Aartsbisschop Thabo Makgoba, opvolger van Desmond Tutu uitdraagt. Dit in het geheel van de werkelijkheid in haar heterogeniteit, waarin we onze rol spelen als mensen die ook nog hoop hebben. Een hoop, bouwend op het besef dat de wereld al zo lang bestaat, de wereld die iets van ons vraagt en iets met ons doet. In onze maatschappelijke dialogen zou alles mee moeten doen, niet alleen de levende dingen. Door niet-menselijke entiteiten (weer) handelingsvermogen toe te schrijven, erkennen we het belang van alles op de aarde en kunnen we manieren verkennen de mens niet te verheffen boven al het andere. Dit kan perspectief bieden de aarde niet enkel meer te zien als rijke bron die we kunnen uitputten. En al die entiteiten kunnen niet vanuit één perspectief worden gevangen.

Stedelijke ontwikkeling

We hebben gemeenschappelijke opgaven, een gezamenlijke verantwoordelijkheid en zijn op een gezamenlijke reis om steden zo duurzaam mogelijk te maken. In 2050 zal de helft van de bevolking in de stad wonen, een openbare ruimte waar we graag in zijn. We wonen, werken, zorgen, leren, en recreëren in de openbare ruimte, en de gemeente moet en wil dat zo goed mogelijk faciliteren. Maar er liggen grote risico's op de loer als wateroverlast, hitte, droogte en overstromingen. Er is al veel mogelijk, maar er zijn bottlenecks die het bedenken en realiseren van innoveren en een nieuwe manier van werken in de weg staan. Veel organisaties hebben last van een lopende band mentaliteit, veel mensen zijn verantwoordelijk voor slechts een klein rad in het systeem van veel en grote raden. En daarmee blijft ook de verantwoordelijkheid om dat gezamenlijk te doen gefragmenteerd en diffuus. We moeten op zoek naar een nieuwe manier van werken, een nieuw verhaal. Het is niet alleen positief of negatief, maar op een reis van hoop. Inspiratie hiervoor kunnen we halen uit de 7 generations approach, die ons doet reflecteren op de 3 generaties achter ons en vier generaties naar voren. Zo wordt denken over onze legacy tastbaar. Wat betekent het dat we onderdeel zijn van die grotere ruimte en tijd? Vanuit daar kunnen we ruimte vinden om te experimenteren. Concreet reserveert de Gemeente Amsterdam daarom 10% van het budget voor duurzame stedelijke ontwikkeling voor experiment voor innovatieve structuren, om zo een structurele innovatie motor aan het rollen te krijgen en houden. Belangrijke waarden hierin zijn kwaliteit en acceptatie, langdurige relaties,

“And the opposite of hope is not despair, its indifference”
- Thabo Makgoba -

gebaseerd op vertrouwen, en gezamenlijk leren, vanuit respect voor elkaar om fouten te mogen maken. En acceptatie en vertrouwen verdienen aandacht, daarom gaat het niet alleen om óf iets werkt, maar juist waarom het werkt, en dat vervolgens vanuit openheid delen met anderen. Zo stimuleert de gemeente een rad van vertrouwen dat in elkaar gaat grijpen en beoogt het niet alleen nieuwe mogelijkheden voor zichzelf te ontwikkelen maar ook inspiratie en verhaal te delen met anderen.

De vraag wordt gesteld wat nodig is om elementen uit het verhaal van hoop ook onderdeel te maken van het debat in de niet kerkelijke wereld, zoals in de stad Amsterdam of tussen jou en je collega's. Alsook, welke componenten uit het kerkse verhaal mee kunnen worden genomen om gezamenlijk dit narratief te vormen? Aan de basis van dit alles ligt de voorwaarde om gezamenlijk in dat verhaal te (gaan) geloven en te vertrouwen, zodat er draagvlak kan komen voor de oplossingen die worden aangedragen.

Anderen vrezen dat het bij de kleine voorbeelden zal blijven en zoeken naar tools om de verandering meer af te dwingen. Mensen deelgenoot maken van het probleem wordt hierin naar voren gebracht. Als men het probleem ziet, als het tastbaar wordt, dan is men ook bereid om mee te doen. Gemeente Amsterdam experimenteert daarom in navolging van onder andere Zweden en politieke denkers als David van Reybrouck, met burgerberaden.

In de dialoog rondom stedelijke ontwikkeling komt zo duidelijk het spanningsveld tussen globaal/grootschalig (en één perspectief) en lokaal/kleinschalig (heterogeniteit) en overheid en individu naar voren. Op het spectrum denken sommigen dat we veel te veel bezig zijn met grootschaligheid, en anderen zien juist een doorgeslagen verantwoordelijkheid bij de burger/consument neergelegd worden. Hoe maak je bijvoorbeeld de stap van burgerberaden naar de grootschaligheid, naar een nieuw normaal? Kan of moet de overheid daar een rol in spelen? Aan de ene kant is het belangrijk om vanuit experiment te verkennen wat voor beleid echt werkt en wanneer, aan de andere kan lijkt regelgeving om financiële incentives te sturen nodig.

Groene kerken

Het doel van de deelnemers is dat de term groene kerk uiteindelijk een tot pleonasme zal verworden. Maar tot die tijd is er in kerken een spanningsveld te voelen in de transitie van fair trade koffie schenken in recyclede bekertjes – het vinkje dat moet worden afgestreept - naar zich vanuit intrinsieke motivatie bewegen in de maatschappij als groene kerk. Daarnaast zoeken sommigen naar een weg om naar buiten te keren, met andere organisaties en mensen in gesprek te gaan, en om daarin meer mensen mee te krijgen. Het valt op dat er vaak onderscheid wordt gemaakt tussen hoe men zichzelf ziet in diens geloofsgemeenschap en in diens werk, professionele en privéleven. De uitdaging zit in hoe die twee (meer) kunnen samenkomen.

Onderwijs

Onderwijsinstellingen zien steeds meer dat onderwijs niet eindigt bij het behalen van een diploma, maar een continue aangelegenheid is in een dynamische wereld. Nieuwe uitdagingen ontstaan en nieuwe professionele activiteiten vragen om reflectie en nieuwe perspectieven en kennis. Maar veel leerlingen zitten nog wel in het onderwijs om hun diploma te halen, niet altijd om out of the box te denken. Dit is ook een vicieuze

cirkel en een kwestie van gewenning die doorbroken kan worden. Leerlingen hebben een sterkere stem als het gaat over vraagstukken rondom de toekomst, of zouden deze moeten hebben. Maar hoe komen we tot zo'n nieuwe manier van leren? En hoe draaien we de verhouding van leraar en leerling om?

Dat er dingen anders moeten is vaak wel duidelijk. Kunst is om verbeelding aan te jagen, om nieuwe dingen te zien, mogelijkheden op te roepen. Soms lukt dat soms lukt dat niet. Dit vraagt om radicale ontregeling van het onderwijs, met minder regels. Noodzaak wordt gezien om leerlingen meer ruimte te geven. Verbeelding vraagt vrijheid. Als dat er niet is, komt men moeilijk tot verbeelding.

“The opposite of love is not hate, its indifference
The opposite of art is not ugliness, it's indifference
The opposite of faith is not heresy, it's indifference
The opposite of life is not death its indifference”
- Elie Wiesel, 1928-2016

Landbouw

Ons landbouw- en voedselsysteem is geen uitzondering op de bovenstaande thema's waar hoop op anders en beter een actueel thema is geworden. Hoop kunnen, moeten, we ontlenen aan nieuwe kennis en inzichten en aan verbeeldingskracht om daarmee een nieuw voedselsysteem te bouwen. In de vele initiatieven die er al zijn, tekent zich een centraal thema af: gezondheid. Het bestaande systeem, gericht op maximale productie en winst, heeft tal van ongezonde neveneffecten, zowel ecologisch als sociaal in termen van menselijke gezondheid en de positie van boeren in de keten.

Dit vraagt om een herontwerp van het gehele systeem. Zo'n herontwerp is niet in een paar jaar te realiseren, maar vereist een jarenlange inspanning van alle betrokken partijen op basis van een integrale benadering. Die integraliteit kan het beste vorm worden gegeven op regionaal niveau. In de specifieke omstandigheden die daar bestaan moet de maatschappelijke rol van de boer van de boer worden ingevuld. In het beschreven herontwerp is hij/zij niet langer een anonieme grondstoffenleverancier, maar een bemiddelaar tussen een gezonde bodem en natuur enerzijds en de gezondheid van mensen anderzijds. Aan zo'n herwaardering is hoop en perspectief te ontlenen.

Hoop & Horizon

Hoop kan, volgens bisschop De Korte, worden gezien als een deugd, een houding die we steeds weer moeten inoefenen, een houding die je je eigen moet maken. Hoop overtuigt ons van de werkelijkheid van onzichtbare dingen. Hoop put niet uit eigen waterbron, maar leeft naar het vermoeden dat ergens hogerop een bron moet zijn. Hopen heeft dus te maken met zien voorbij de horizon. Het is iets wat mensen gaande kan houden.

Mensen die bezig zijn met deze thematiek zullen te maken krijgen met tegenslagen. Laten we niet vergeten dat er grote belangen zijn, die op korte termijn tegen de gewenste systeemverandering in werken. Niet altijd wordt het goede geprioriteerd. Dat betekent dat men ook bij teleurstellingen en tegenslag, moet leren om volhardend te zijn, hoop moet houden en veerkrachtig zijn. Er is een perspectief voorbij de horizon. Voor de gelovigen is dat de gelofte van God. Voor de niet gelovigen kan het inspireren volhardend te blijven en hoop te houden, ook bij tegenslag.

In het maatschappelijk debat komt hoop al vaak terug. Bijvoorbeeld door Lieke Marsman die vaak spreekt over hoop en dit ook verbindt aan religie en zingeving. Maar ook in een Netflix serie als 'Afterlife' wordt een pleidooi voor hoop verzocht. Deze groeiende rol en aandacht zien we ook terug in de conferentie, in de dialogen die ontstaan maar ook in bijvoorbeeld een narratief als die van de gemeente. Toch gaat de verbinding uit de concrete praktijk niet altijd vanzelf, dat is en blijft een zoektocht.

In de conferentie werd duidelijk dat steun kan al gevonden worden in gedeelde zorg over de thematiek. Je staat er niet hopeloos in je eentje voor. Hoop werd geuit dat problemen in kleine stappen zullen worden geadresseerd. Zulke kleine stappen hebben de wereld veranderd (niemand heeft gezegd we gaan het klimaat vermoorden) dus ook de positieve verandering zit in de kleine stappen. De wereld is geen probleem, de wereld is vol van oplossingen.

OPBRENGSTEN

Wat is er gezegd? Wat komt er omhoog? Zijn er nieuwe inzichten? Zijn er vervolgstappen? Waarover kan met wie worden doorgepraat? Door middel van de bovenstaande reflectie van de dialoog hopen we hiertoe een aanzet te kunnen doen. In de sessie waren verschillende werelden gerepresenteerd, religie, politiek, wetenschap en maatschappelijke organisaties. Een eerste aanzet is daarmee gedaan om deze verschillende perspectieven bij elkaar te brengen. Deelnemers zijn met een sprankje hoop naar huis gegaan, zij kunnen deze inspiratie verder uitdragen in hun eigen netwerk, maar er kan meer. Deze tafels werken, wordt genoemd. Er gebeurt iets wat we niet van te voren hadden gedacht per se. Deelnemers hopen dat we dat vaker zullen doen. En dat we dat ook in Nederland meer zichtbaar zullen maken.

Het gesprek en de diepgang van de conferenties zou verder kunnen gaan reiken. En de nuances kunnen worden verdiept, voorbij het algemene verhaal. Een uitdaging zit in ook op het niveau van organisaties zelf, dit nieuwe verhaal laten landen.

Ook zien we een mate van verlegenheid rondom de waarde verkennen van religie rondom diverse thema's in het maatschappelijke debat. Men wil het geen religie noemen, maar veel heeft wel alles te maken met zingeving. Daar is nog veel meer taal voor te ontdekken. We zijn er goed in om te formuleren wat het niet is, maar wat zou het dan wel kunnen zijn? Michael Ignatieff schrijft prachtige passages over hoop in zijn boek over troost. Hij wil zichzelf niet typeren als gelovige, maar veel van het geschrevene lijkt doorweven van theologische noties.

In onze maatschappelijke dialogen zou alles mee moeten (gaan) doen, niet alleen de levende dingen. Zoals ook Bruno Latour beschrijft in zijn boek 'Het Parlement der Dingen'. Volgens Latour is een herziening van de relatie tussen politiek, bestuur en wetenschap nodig, deze zou hybride moeten worden, waardoor de losstaande disciplines opgaan in samenwerking. Daarin pleit Latour voor een her-erkenning van handelingsvermogen van niet-menselijke identiteiten. In zijn voorbeeld van de Noordzee krijgen de dieren, planten maar ook bijvoorbeeld golfstromen die samen de Noordzee vormen een 'stem' waarnaar wordt geluisterd, alsof we te maken hebben met een regulier parlement. Zijn doel is om in dit cross-discipline FieldLab te onderzoeken of de Noordzee een eigen rechtspersoon moet zijn om volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving.

VERVOLGSTAPPEN

Een aantal concrete, gezamenlijke, vervolgstappen komen uit de dialogen naar voren:

- De Radboud Universiteit en Laudato Si' Alliantie Nederland organiseren een event op 18 november 2022 in Nijmegen over klimaat, depressie en hoop in het licht van de visie van Paus Franciscus https://laudato-si.nl/foto/RU_FTR_Evenement_Klimaat-hoop-datum.png?v=1654069830
- Ontwikkeling van een concreet programma van Hoop ten opzichte van:
  - o Klimaatadaptatie in Amsterdam (Gemeente Amsterdam en Vrije Universiteit)
  - o Water en sanitair in Kaapstad (Gemeente Kaapstad, University of Western Cape, Aartsbisschop Thabo, Vrije Universiteit Amsterdam)
- Uitkomsten dialogen meer uitdragen binnen (partner)netwerken in Nederland.
- Onder jongeren is er veel fluïditeit te zien. Gelovig of seculier. Er ontstaat een mozaïek religie generatie. Dit biedt ook aanknooppunten om 'talen' bij elkaar brengen zonder religieuze connotaties.
- Aan de slag met en in gesprek over nieuwe woorden voor religieuze praktijken of beschouwingen.
- Het belang van verschillende perspectieven erkennen en adresseren kwam veelvuldig naar voren, de sessie zelf was hiertoe een eerste stap, maar hierin kunnen vervolgstappen worden gezet, in bijvoorbeeld verschillende delen en contexten van het land.
- Inhaken op het thema van geestelijke gezondheid; waartoe zijn we op aarde, die vragen zijn wel veel meer opgekomen in corona. Psychisch leed, existentiële vragen, veel meer naar oppervlakte zijn gekomen. Maatschappelijk meer in debat geweest. Ook die grote zingevingsvragen meer op de voorgrond dan het daarvoor was.
- Dit soort denken ook in opleidingen krijgen, integraal in de opleiding
  - o In kerkelijke opleidingen
  - o In VO, MBO, HBO en WO.

GESELECTEERDE REFERENTIES

Borgman, E. (2017). *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*. Utrecht: Meinema.

Eagleton, T. (2019). *Hope without optimism*. Yale University Press.

Hasselaar, J.J. (2020) 'Hope in the context of climate change: Jonathan Sacks' Interpretation of the Exodus and radical uncertainty', In *International Journal of Public Theology*, 14, pp. 224–240.

Latour, B. (2020) 'Het parlement der dingen' [in vertaling door Willem Visser]. Uitgeverij Boom.

Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development

Het Amsterdam Centre for Religion and Sustainable Development (ACRSD) initieert via een scala aan activiteiten een dynamische interactie tussen wetenschappelijke disciplines en maatschappelijke partners rond de Sustainable Development Goals (SDG's) vanuit een uitgebreid en relevant nationaal en internationaal netwerk. Rondom veel van de SDG uitdagingen speelt religie (inclusief spirituele en seculiere wereldbeelden) een belangrijke rol of kan een belangrijke rol spelen. De specifieke bijdragen van religie, zowel instandhouding van bepaalde problemen als overwinning ervan, zijn echter vaak minder duidelijk. Het ACRSD richt zich daarom op de interactie tussen religie (inclusief seculiere wereldbeelden) en duurzame ontwikkeling. Meer informatie over het Amsterdam Centre for Sustainability & Religion via <https://vu.nl/en/about-vu/research-institutes/amsterdam-centre-for-religion-and-sustainable-development>

Vrije Universiteit Amsterdam Juni 2022